

Usûlî Âlim Vahîd el-Bihbehânî'nin Temel Görüşleri ve *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*'sinde Ahbârîlere Yöneltiltiği Tenkitlerin Değerlendirilmesi

Öz: Vahid el-Bihbehânî (ö. 1206/1791-92) İran ve Irak'ta yaşamış; İslâm hukuku, hadis, kelâm ve felsefe gibi alanlarda eserleriyle Şîî düşünceye katkı sağlamış Şîî-Usûlî bir âlimdir. Usûlîliği yeniden sistematize eden Bihbehânî, Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmını harmanlayarak akla ehemmiyet atfeden Bihbehânî Ekolünü kurmuştur. Bihbehânî'dan sonra Kerbelâ'ya yerleşerek ahbârın bilgi değeri, ictihadın gerekliliği gibi hususlarda Ahbârî ulemâ ile ilmi münakaşalar yapmıştır. Bu makalede Bihbehânî'nin bilginin kaynağı ve değeri, ahbârın bilgi değeri, ictihad, ölü mercii ya da müctehidi taklid ve velâyet-i fakîhle ilgili görüşleri, onun el-Fevâidü'l-hâiriyye adlı eseri esas alınarak incelenmiştir. Bununla İsnâaşerîlik içinde Ahbârîliğe karşı Usûlîğin hâkim ekol hâline gelmesinde Bihbehânî'nin rolü ve velâyet-i fakîh teorisinin dinî yapıdaki fonksiyonun tahlil edilmesi amaçlanmıştır. Metot olarak Bihbehânî'nin el-Fevâidü'l-hâiriyye'sinde ileri sürdüğü ictihad, bilginin kaynağı, ahbârın değeri gibi konulardaki görüşleri tespit edilip bunlar Ahbârîlerin bu husustaki görüşleriyle mukayese edilip değerlendirilmiştir. Bihbehânî'nin, Ahbârîlerin görüşlerinin aksine ictihadı savunduğu, velâyet-i fakîh teorisini daha da geliştirdiği, Kur'ân ve Sünnet'i İslâm'ın iki temel kaynağı olarak değerlendirse de Şîî kaynaklarda yer alan ahbârdaki problemleri görerek Kur'an'ı önceliği, akla ehemmiyet atfettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Bihbehânî, İctihad, Velâyet-i fakîh, el-Fevâidü'l-hâiriyye

İbrahim

KUTLUAY*

The Evaluation of the Basic Views of the Usuli Scholar Wahid al-Bihbahānī and the Criticisms of the Akhbārīs in al-Fawā'id al-Hāiriyya

Abstract: Wahid al-Bihbahānī was a Shi'ite-Usuli scholar who lived in Iran and Iraq; and he contributed to Shi'ite thought with his works in fields such as Islamic law, hadith, theology, and philosophy. Bihbahānī re-systematised Usulism and established the Bihbahānī School, which blended Ash'arite and Mu'tazilite theology and attributed importance to reason. After Bihbehān, he settled in Karbala and engaged in scholarly debates with the Akhbārī scholars. This article evaluates Bihbahānī's views on the source and value of knowledge, the epistemological value of akhbār, ijthād, imitation (taqlid) of the dead authority or mujtahid, and wilāyah al-faqīh on the basis of his work al-Fawā'id al-hāiriyya. The aim of this study is to analyse the role of Bihbahānī in the rise of Usuli School as the dominant school against Akhbārī School within Ithnā 'Ashariyya and the function of the theory of wilāyah al-faqīh in the religious structure. As a method, Bihbahānī's views on issues such as ijthād, the source of knowledge, and the value of akhbār in his al-Fawā'id al-hāiriyya are identified and evaluated in comparison with the Akhbārīs' views on these issues. Contrary to Akhbārīs, Bihbahānī defended ijthād, further developed the theory of wilāyah al-faqīh, and although he considered the Qur'ān and Sunnah as the two main sources of İslām, he prioritized the Qur'ān and attributed importance to reason (aql) by seeing the problems in the akhbār in Shiite sources.

Keywords: Hadith, Bihbahānī, ijthād, wilāyah al-faqīh, al-Fawā'id al-hāiriyya.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı. E-Posta: ibrahim.kutluay@ikcu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-31499556>

Giriş

Şîî çevrelerde İkinci Allâme olarak bilinen Muhammed Bâkır Vahîd el-Bihbehânî (d. 1206/1791-92) görüşleri ile Şeyh Tusî (ö. 460/1067), Allâme Hillî (ö. 726/1325) gibi Usûlî hareketin önde gelen temsilcilerindendir. O, *ahbârın* yeterli olduğunu, ictihadı reddederek Şîî hareketi donuklaştıran ve problemleri çözümsüz bırakan Ahbârî düşünce ile mücadele etmiş ve Usûlîliğin İmâmiyye Şîasında/İsnâaşeriyye'de hâkim ekol hâle gelmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bihbehânî'nin mensubu olduğu Usûlî ekol, ictihadı savunması ve *Kütüb-i Erbaa'*daki hadislerin kat'î olduğu görüşünü benimsememeleri ve *velâyet-i fakîh* nazariyesi gibi görüşleri ile Ahbârîlerden ayrılmaktadır. Usûlî ulemâ, *gulat* (heretik gruplar) diye nitelendirilen fırka mensupları tarafından bu eserlere sokulmuş rivayetlerin varlığından dolayı onların da isnad ve metin açısından tetkik ve tenkit edilmesini savunur. Bu sebeple *gulat* kaynaklı mübalağalı rivayetlere karşı Usûlî âlimler,¹ itikadî konularda kesin bilgi ifade eden nasları delil kabul etmişler, haber-i vâhidi hüccet olarak değerlendirmemişlerdir.² Usûlîler; *gulatın Kütüb-i Erbaa'*nın ve Şîî düşüncenin sâfiyetini bozduğunu, mâsum imamlarla ashâbına dair uydurma rivayetleri mezkûr hadis kaynaklarına dâhil ettiklerini, dolayısıyla bu eserlerde yer alan rivayetlerle ilgili ciddi bir isnad ve metin tenkidinin gerektiğini savunurlar. Onlara göre Ahbârîlerin çok güvendikleri *ahbâr*, problemlili olması dolayısıyla Ahbârîlerin otoritesini sarsmaktadır. Öyle ki İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'nin imamların ahbârına sıkıca bağlı olan İkinci Ahbârîlik/ Sistematik Ahbârîlik koluna mensup âlimlerin savunduğu *Yakîn Nazariyyesi*, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in de etkisiyle tarihî süreçte hem kendi âlimleri tarafından özeleştiriyeye tâbi tutulmuş hem de Usûlî âlimlerin³ ağır tenkidine maruz kalmıştır. Bu sebeple *Sistematik Ahbârîlik* zamanla güç kaybetmiştir.

¹ Usûlîlerle Ahbârîlerin görüşlerinin mukayesesi için bk Moojen Momen, *An Introduction to Shîi Islam: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University, 1985), 223-225; İbrahim Kutluay, *İmâmiyye Şîası'da Cerh ve Ta'dîl* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 62-63.

² Peyman Ünügür Tekin, "İmâmiyye Şîası'nda Umûmü'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsîsi -Usûlîlik Özelinde", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2022), 1137.

³ İkinci dönem Ahbârîleri; Muhakkik el-Hillî, (ö. 676/1277), Allâme Hillî (ö. 726/1326), Şemsüddîn el-Âmilî/Şehîd-i Evvel (ö. 786/1384), Zeynüddîn el-Âmilî/Şehîd-i Sâni (ö. 965/1557), Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî (ö. 984/1576), Saîd Cemâlüddîn el-Âmilî (ö. 1011/1602), Şeyh Bahâî Bahâeddîn el-Âmilî (ö. 1031/1621), Muhammed Bâkır el-Mîrdâmâd (ö. 1041/1631), Vahîd el-Bihbehânî (ö. 1205/1790), Bahru'l-'Ulûm et-Tabâtabâî (ö. 1212/1798), Ca'fer b. Hızır Kâşifü'l-Gitâ (ö. 1228/1813). Bk. Hasan es-Sadr, *Te'sisü's-Şîati'l-kirâm li ulûmi'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'r-Râidi'-Arabî, 1981), 294.

Öte yandan Ahbâri'lere göre deliller Kur'ân ve Sünnet'ten ibaret iken Usûlîler bunların yanı sıra icmâ ve akli da şer'i delil olarak kabul ederler. Esasen Şîa'da Kur'ân'ı tamamen reddeden bir fırka bilinmemektedir; tartışma mâsum imamın tefsiri olmadan Kur'ân'ın zâhiriyle doğrudan amel edilip edilemeyeceği ve ahbârın sıhhati hususundadır. Usûlîlerden farklı olarak Muhammed Emin el-Esterebâdî (ö. 1033/1624) dönemi Sistematik Ahbârîliği, *Kütüb-i Erbaa*'da yer alan *ahbârın* kat'î olduğunu ileri sürerek onlara daha fazla ehemmiyet atfetmiştir.⁴ Teoride Kur'ân'ı delil olarak kabul ettiklerini savunsalar da Ahbârîlerin pratikte Sünnet'e daha fazla ehemmiyet atfettikleri dikkat çekmektedir. Bu özelliklerinden dolayı Ahbârîler "salt sünnet ekolü" olarak da tanınırlar.⁵

Yukarıda bir kısmına işaret ettiğimiz görüşlerinden dolayı Usûlîler tarafından Ahbârîlere ciddi tenkitler yöneltilmiştir. Ahbârî nazariyeye yönelik eleştirilerin tarihî sürecini iyi takip etmek gerekmektedir. İlk zamanlarda Hişâm b. el-Hakem (ö. 179/795) ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî'nin (ö. m. 8. yüzyılın sonları) Ahbârîlere yönelttiği eleştiriler dikkat çekmektedir. Akabinde Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerinden haberdar olan İbn Ebî Akîl el-Umânî (ö. 330/942)⁶ ve İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî'nin (ö. 381/991)⁷ eleştirileri sonucu ilk dönem Ahbârî ekolün güç kaybı başlamış, sonrasında Şeyh Müfîd (ö. 413/1022), Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1045), İbnü'l-Berrâc (ö. 481/1088), Tabersî (ö. 548/1153), İbn Zehrâ el-Halebî (ö. 585/1189), Muhammed İbn İdrîs el-Hillî (ö. 598/1202), Muhakkik Hillî (ö. 676/1277) gibi Şîî âlimler görüş ve tenkitleriyle Ahbârîliği derinden sarsmışlardır.⁸

Türkçede Bihbehânî'nin hadisle ilgili görüşlerine tahsis edilmiş doğrudan bir çalışma bulunmamakla birlikte fıkıh alanında yapılan bazı çalışmalarda ya da Usûlîlere temas edilirken onun bazı görüşlerine kısmen değinilmiştir.⁹ Bu

⁴ Robert Gleave, *Scripturalist Islam The History and Doctrines of Akhbâri Shi'i School* (Leiden-Boston: Brill, 2007), 217.

⁵ Bk. Haydar Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne fi'l-fikri'l-İmâmî eş-Şîî: et-Tekevün ve's-sayrûra* (Beyrut: el-İntişârü'l-Arabî, 1427/2006), 306, 318.

⁶ Bk. Saffet Köse, "İbn Ebî Akîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), 19/420-421.

⁷ Mazlum Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 21/5-6.

⁸ Geniş bilgi için bk. Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne*, 227; Abdülhamid Erdinç, *İmâmî Ekollerden Usûlîlik ve Hadise Dair Görüşleri* (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 37.

⁹ Erdinç, yukarıda zikrettiğimiz *İmâmî Ekollerden Usûlîlik ve Hadise Dair Görüşleri* adlı doktora tezinde Usûlîliği incelerken Bihbehânî'nin bazı görüşlerine temas etmiştir (bk. 244); Fıkıhla ilgili olarak Hüseyin Arı, "Bihbehânî Dönemi Ca'ferî Fıkıh Usulünde Akıl Delili" (Marmara Üniversitesi

çalışmada ise Vâhid el-Bihbehânî'nin hayatına ve eserlerine kısaca değinildikten sonra onun Usûlî hareket içindeki yeri, Usûlîliğin geçirdiği evreler ve Ahbârî Usûlî farklılaşması üzerinde durulacak ve *el-Fevâidü'l-Hâiriyye* adlı eseri özelinde Bihbehânî'nin temel görüşleri tetkik edilecektir. Metot olarak Bihbehânî'nin mezkûr eserinde zikrettiği görüşleri tespit edildikten sonra bunlar Ahbârîlerin görüşleriyle mukayese edilecektir. Her bir başlık müstakil araştırmalara muhtaç olduğundan bütünlük arz etmesi için Bihbehânî'nin belli başlı görüşleri ana hatlarıyla zikredilip makalenin hacmi de dikkate alınarak tafsilata ve tartışmalara ancak zaruret hâlinde girilecektir.

1. Ehl-i Beyt Medresesi İçinde Usûlîliğin Geçirdiği Evreler ve Ahbârî Usûlî Farklılaşması

Vahîd el-Bihbehânî'nin İsnâşaeriyye ve Usûlî ekol içindeki yerinin ve görüşlerinin daha iyi anlaşılması için şemsiye bir kavram olan Şîa'dan İsnâşaeriyye İmâmiyyesi'ne evrilmeye kısaca temas etmek gerekmektedir. Tarihî süreçte Şîa kollara ayrıldığı gibi¹⁰ imamların sayısının on iki olarak belirlenmesinden ve Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin (255-/869-) gaybete girdiği düşüncesi ile bu sayının dondurulmasından ve onun on ikinci ve son imam olarak tanınmasından sonra İsnâşaeriyye İmâmiyyesi (fıkıhta Ca'feriyye) şeklinde adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın olmadığı erken dönemde ise ilk olarak Şîa içinde muhaliflerinin Haşeviyye ve Zâhiriyye adını verdikleri gelenekçi Ehl-i hadis/Muhaddisûn, diğer adıyla *Yakîn medresesi* olarak tanınan Ahbârî düşünce ortaya çıkmış¹¹ ve Hadis Ekolü'nün o dönemde temsilcisi olan Ahbârîler, daha çok *Ensâru'l-hadîs* şeklinde adlandırılmışlardır.¹² Ahbârîliğin Kum merkezli *İlk Dönem Ahbârîliği* (el-

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 99-199'da Bihbehânî döneminde akıl delilinin temellendirilmesini ele almıştır. Zackery M Heern, *Usuli Shi'ism The Emergence of Modern Shi'ism Islamic Reform in Iraq and Iran* adını taşıyan doktora çalışmasında beşinci bölümü, "Bihbehânî'nin İslâm hukukunda şeri delillerle ilgili görüşleri"ne tahsis etmiştir. Norman Calder, "Doubt and Prerogative: The Emergence of an Imami Shi'i Theory of Ijtihad" adlı makalesinde icthâd teorisinin ortaya çıkışını incelemiştir. Araçça olarak ise Muhammed Muhsin el-Garâvî *el-Vahîd el-Bihbehânî ve ârâuhü'l-usûliyye: Dirâse tahlîliyye* (Kûfe: Câmiatü'l-Kûfe Külliyyetül-Fıkh, Doktora Tezi, 2009) adlı eserinde Bihbehânî'nin usule dair görüşlerini ele almıştır.

¹⁰ Bununla ilgili bir tablo için bk. İbrahim Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 45-46.

¹¹ Hubbellah, *Nazariyyetus-sunne fil-fikrîl-İmamiyyiş-Şii: et-tekevün ves-sayrûre*, 216-217.

¹² Bk. Hubbellah, *Nazariyyetü's-sünne*, 67-68.

Ahbâriyyetü'l-kadîme) ve Safevîler döneminde (1501-1736)¹³ Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624) tarafından kurulup 11. (17.) asrın başında sistemleşen *Yeni Ahbârîlik* gibi devreleri bulunmaktadır.¹⁴

Hicrî dördüncü asrın ortalarından itibaren ise İsnâşaeriyye adlandırmasına paralel ve Ahbârlere zıt olarak Usûlî ekol zuhur etmiştir. Şeyh Müffid (ö. 413/1022) bu ekolün kurucusu olarak kabul edilmektedir. Usûle önem vermeleri sebebiyle Usûlî olarak adlandırıldıkları ifade edilen bu ekol, *Müctehidûn* ve *Aklî Ekol* olarak da tanınır.¹⁵

Erken dönemde (3 ve 4. asır) Ahbârîlik hâkim olsa da takip eden dönemde tarihsel olarak ve egemen olduğu bölge bakımından Usûlî hareket içinde dört ekol ya da dönemden bahsedilebilir.¹⁶ Bu kollardan birincisi, Şiî Büveyhî hâkimiyeti (320/932-454/1062) altında 4. ve 5. asırlarda hüküm süren Bağdat Usûlîleri olup Bağdat Mu'tezilesi'nin de etkisiyle Ehl-i sünnet içindeki Ehl-i rey çizgisine yakın durmaktadırlar. Diğer bir Usûlî ekol, mezheplere karşı dengeli bir politika takip eden İlhanlılar döneminde (1256-1353) Bağdat yakınlarındaki Hille'yi merkez edinen ve 7. ve 8. asırlarda hâkim durumdaki Usûlî Hille ekolüdür.¹⁷ Üçüncüsü, Lübnan'daki Âmil dağına nispetle Cebel-i Âmil Ekolü diye anılan ekol olup Cuba', Mays ve Kerak-Nuh gibi mevkileri kapsar. Bu ekol

¹³ İsnâşaerîliği resmî mezhep olarak kabul etmiş bir Türk devleti olan Safevîler 1501-1736 yılları arasında Azerbaycan, İran, Ermenistan, Irak, Afganistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin doğusunda hüküm sürmüşlerdir. Safevîler'de mezhep bakımından üç dönem görülmektedir: Karizmatik ve Sufizm ağırlıklı Kızılbaşlık dönemi, Usûlîliği benimsedikleri orta dönem ve Ahbârîliğin desteklendiği üçüncü dönem. Bk. Zackery M. Heern, *Usuli Shi'ism: The Emergence of An Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq and Iran* (London: Oneworld Publications, 2015), 25; ayrıca bk. Yusuf Oktan, *Gaybet-i Suğra Dönemi Şiî Kum Hadisçiliği*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.

¹⁴ bk. Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne*, 216-217. Ancak Gurevî, Şiî dünyada üç Ahbârî dönemden söz edildiğini ifade etmektedir. Bk. Muhsin el-Garâvî, *Mesâdiru'l-istinbât beyne'l-Usûlîyyîn ve'l-ahbâriyyîn* (Beyrut: Dâru'l-hâdî, 1992), 57-63; Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlî Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*, 48.

¹⁵ Etan Kohlberg, "Al-usûl al-Arba'umi'a". *Belief and Law in Imâmî Shi'ism* (London: Variorum Reprints, 1991), 140.

¹⁶ Ahbârîliği de dikkate alarak tarih boyunca İmâmiyye içersinde egemen olan ekolleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Erken dönem Ahbârîlik (3 ve 4. asır), Bağdat Usûlîleri (4 ve 5. asırlar), Usûlî Hille ekolü (7 ve 8. asırlar), Usûlî Cebel-i Âmil Ekolü (8-11 asırlar), Sistematik Ahbârîlik (11-13 asırlar), Son dönem Usûlîlik (14. asır ve sonrası).

¹⁷ Bk. Ünügür Tekin, "İmâmiyye Şîas'ında Umûmu'l-Kur'an'un Haber-i Vâhidle Tahsîsi -Usûlîlik Özelinde", 1130.

8-11. asırlarda hâkimiyet kurmuş olup Usûlî karakterdedir.¹⁸ Şehîd-i Evvel (ö. 786/1384) tarafından ilim merkezi hâline getirilen bu bölgede yetişen âlimler içinde Ahbârî düşünceye yakın bazı âlimler de mevcuttur. Dördüncüsü ise son dönem Usûlîleri olup Ahbârlere hâkimiyet sağlamakla beraber onların bazı hususlarda uzlaşmacı bir karakter arz ettikleri görülmektedir.¹⁹ Meşhur Usûlîlere erken dönemde İbn Ebî Akîl el-Umânî (ö. 369'dan önce), talebesi İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî (ö. 381/991) -bazı görüşleri ile Ahbârî özellikler taşıyan- Şeyh Müfid (ö. 413/1022), Şerîf el-Murtazâ (ö. 486/1044), Şeyh et-Tûsî (ö. 460/1067), Tabersî (ö. 548/1154) ve İbn Tâvûs (ö. 673/1274), Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hilî (ö. 726/1325), Şehîd-i Sâni (ö. 966/1559), Şeyh Bahâî diye tanınan Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî (ö. 1031/1621), Hüseyin b. Raffiddîn Muhammed el-Maraşî el-Mâzenderânî (ö. 1064/1653), Muhammed Bâkır Vahîd el-Bihbehânî (ö. 1206/1791) gibi âlimler örnek olarak kaydedilebilir.²⁰

Usûlî ekole gelince, tarihî süreçte "ilmî gelişim açısından" Usûlîlik üç devre geçirmiştir. Bunlardan birincisi "hazırlık asrı"dır. Hicrî 1. asırdan başlayıp 5. asrın ortasına kadar devam eden bu devrede Usûlîliğin tohumları ekilmiştir. Bu hareketin tarihî süreçte önde gelen temsilcileri; kalamcılığı ile öne çıkan ve yukarıda da isimleri anılan İbn Ebî Akîl el-Umânî, kıyas ve re'ye başvurduğu için Hanefîleri taklid etmekle itham edilen, bu sebeple tenkitlere maruz kalan ve İsnâaşariyye'de ilk fıkıh usulü eserini telif eden İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî (ö. 381/991), rasyonel kelâmın ve Usûlî düşüncenin oluşmasında öncü rolü üstlenen Şeyh Müfid (ö. 413/1022),²¹ Müfid'in talebesi olup Basra Mu'tezilesi'ni takip eden Şerîf el-Mürtezâ (ö. 436/1045), Sellâr ed-Deylemî (ö. 463/1070) ve Şeyh et-Tûsî (ö. 460/1050) gibi şîî âlimlerdir. Bunlar, Usûlî düşüncenin ilk mümessilleri olup İmâmiyye Şîası'nda aklî tefekkür ve istidlâl metodunun öncülerinden kabul edilmektedirler.²²

İkinci devre "ilim asrı" olarak tanımlanmaktadır. Bu devre, yukarıda bahsettiğimiz hazırlık asrında ileri sürülen fikirlerin galip gelip yaygınlaştığı bir

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Rula Jurdi Abisaab, "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change", *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 103-122.

¹⁹ Peyman Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi Ankara 2017), 162.

²⁰ Kutluay, *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*, 56.

²¹ W. Madelung, "al-Mufid", *The Encyclopedia of Islam EI²* (İng.), C. E. Bosworth vd. (Leiden - New York: Brill, 1993), 7/312.

²² Muhammed Bâkır es-Sadr, *Meâlimü'l-cedîd li'l-usûl* (Beyrut: Dâru't-Teârufi li'l-Matbûât, 1410/1989), 92.

zaman dilimidir. Bu dönemde Usûlî ekolün ilkeleri belirlenmiştir.²³ Fakîh ve müceddid Şeyh et-Tûsî (ö. 460/1067), İbn İdrîs el-Hillî (ö. 598/1202), Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277), Allâme el-Hillî (ö. 726/1325), Şehîd-i Evvel (ö. 786/1384), Şehîd-i Sâni (ö. 786/1384), Sâhibü'l-Medârik diye tanınan Muhammed b. Ali el-Müsevî el-Âmilî (ö. 1009/1600), Sâhibü'l-Meâlim olarak bilinen Cemâlüddîn Hasan b. Zeynüddin el-Âmilî'nin (ö. 1011/1602), el-Fâzıl et-Tûnî (ö. 1071/1660) gibi ulemâ, bu devrenin önde gelen Usûlîleridir.²⁴ Bu devre, fakîh ve müceddid Vahîd el-Bihbehânî'nin zuhuruna kadar toplam yedi asırlık süreye tekâbül etmektedir. Şeyh Tûsî'den sonra tam bir asır geçince fikhî ve Usûlî hareket bir hayli yavaşlamıştır.

Üçüncü devre ise "ilmî kemâl asrı" diye bilinmektedir. 11./17. asrın başında Safevîler döneminde (907-1149/1501-1736) Mirzâ Muhammed Emin el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624) ile canlanan ve hicrî 12. (18.) asrın sonuna kadar kökleşip hâkimiyeti ele geçiren Ahbârî harekete (Sistemik Ahbârîlik) karşı Vahîd el-Bihbehânî (ö. 1206/1791-92) ciddi bir mukavemet başlatmış, yazdığı eserler ve yaptığı konuşmalarla Usûlîliği güçlendirmiştir. Onun çalışmaları sonucu Ahbârî ekol zayıflamış, Bihbehânî ve talebelerinin gayretleriyle asırlarca sürecek olan ve günümüzde de yaygın konumdaki Usûlî ekolün hâkimiyeti başlamıştır.²⁵

Esasen akli kullanmaya ehemmiyet atfeden ve hadis usûlü kuralları çerçevesinde hareket eden Usûlî düşüncüyü Irak'ta başlatan Şeyh Müfid (ö. 413/1022) olup bu hareket Muhakkık el-Hillî (ö. 676/1277) ve Allâme el-Hillî (ö. 726/1325) gibi Hille âlimleri vasıtasıyla gelişmiştir. Usûlîlik, Vahîd el-Bihbehânî'den sonra onun ilk kuşak talebelerinden olan Seyyid Mehdî Bahru'l-Ulûm (ö. 1212/1798), Seyyid Ali et-Tabâtabâî (ö. 1221/1807), Şeyh Ca'fer Kâşif el-Gitâ (ö. 1227/1812),²⁶ Mirzâ Ebü'l-Kâsım el-Kummî (ö. 1227/1812), Şeyh Esedülla et-Tûsî (ö. 1234/1819) gibi âlimler vasıtasıyla devam ettirilmiştir. Usûlîlik ikinci kuşakta Muhammed Takî b. Abdîrahman (ö. 1248/1833), Şerîfü'l-Ulemâ (ö. 1245/1830), Mevlâ Ahmed en-Nerâkî (ö. 1245/1830), Şeyh Muhammed Hasan en-Necefî (ö. 1266/1850) gibi âlimler tarafından temsil edilmiştir. Şerîfü'l-Ulemâ'nın talebesi el-Muhakkık el-Fez, Mürtezâ el-Ensârî

²³ Mecmau Fikri'l-İslâmî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, mlf. Vahîd el-Bihbehânî, thk. Mecmau Fikri'l-İslâmî (Kum: Mecmau Fikri'l-İslâmî, 1424), 8-9.

²⁴ Sadr, *Meâlimü'l-cedîd li'l-usûl*, 93.

²⁵ Sadr, *Meâlimü'l-cedîd li'l-usûl*, 91-92; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from The Beginning to 1890* (Chicago: The University of Chicago, 1987), 217.

²⁶ Bazı talebeleri ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk. Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *The Just Ruler in Shi'ite Islam: the Comprehensive Authority of The Jurist in Imamite Jurisprudence* (New York: Oxford University Press, 1998), 21.

(ö. 1281/1865) ise üçüncü nesil Usûlîlerdendir.²⁷ Bihbehânî'nin Usûlî hareket içindeki yerinin iyi anlaşılabilmesi için ilmî hayatına ve Usûlî mektebinin tarihî süreçte geçirdiği evrelere kısa da olsa temas etmek gerekmektedir.

2. Vahîd el-Bihbehânî'nin İlmî Hayatı, Eserleri ve Usûlî Hareket İçindeki Yeri

Muhammed Bâkır el-Bihbehânî, Vahîd el-Bihbehânî, Ağa el-Bihbehânî gibi adlarla; ikinci Allâme, Üstâd-i Kül, Üstâd-ı Ekber gibi sıfatlarla anılan Bihbehânî, erken modern dönem Şîî uyanışının başlatıcısı ve önde gelen temsilcisidir.²⁸ Doğum tarihi hakkında hicrî 1116, 1117 ya da 1118 gibi yıllar zikredilen Bihbehânî, İsfahan'da doğmuş ve ulemâ sınıfına mensup bir ailede yetiştiği için iyi bir eğitim almıştır. Babası ve ilk hocası Mevlâ Muhammed Ekmel el-İsfahânî, Allâme el-Meclisî'nin talebeleri arasındadır. Bihbehânî, babasının vefatından sonra Necef'e gitmiş, orada nazarî ilimleri Muhammed Tabâtabâî el-Bürücürdî'den, naklî ilimleri Seyyid Sadruddin el-Kummî'den okumuştur. Ahbârîlerin görüşlerini tenkit eden *Risâle fî hücciyet-i icmâ*, *Risâle fî asâlet-i berâe*, *Risâle fî'l-kıyâs* ve *Risâle fîl-ictihâd vel-ahbâr* gibi eserlerini bu sırada telif etmiştir.²⁹ Burada geçirdiği otuz yılın ardından memleketi İran'ın Hûzistan eyaletinin bir şehri olan Bihbehân'a dönmüştür. Bihbehân'dan sonra Kerbelâ'ya yerleşmiş ve 1206/1791 yılında vefat ettiği Kerbelâ'ya defnedilmiştir.³⁰

Bihbehânî'nin Kaçar Hanedanı'nın (1796-1925) ilk yıllarında Ahbârî düşünce ile mücadele ederek Usûlîliğin hâkim ekol olmasında önemli roller üstlenen³¹ otuz civarında talebesi bulunmaktadır. Muhammed Şefî eş-Şüsterî (ö. 1206/1790), Ahmed et-Tâlikânî en-Necefî (ö. 1208/1793), Mehdî en-Nerâkî (ö. 1209/1794), Bahru'l-Ulûm Tabâtabâî (ö. 1212/1797), Şeyh Ebû Ali el-Hâirî (ö. 1215/1800), Ahmed el-Attâr el-Bağdâdî (ö. 1215/1800), Seyyid Mehdî eş-Şehristânî el-Mûsevî (ö. 1216/1801), Kâşifü'l-Gitâ diye meşhur olan Ca'fer b.

²⁷ Mecmau Fikri'l-İslâmî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 8-9.

²⁸ Bihbehânî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 11; Heern, *Usulî Shi'ism: The Emergence of An Islamic Reform Movement in Early Modern Iraq and Iran*, 9.

²⁹ Garâvî, *el-Vahîd el-Bihbehânî ve ârâuhu'l-usûliyye: Dirâse tahlîliyye*, 72-73; Arı, "Bihbehânî Dönemi Ca'ferî Fıkıh Usulünde Akıl Delili", 34.

³⁰ Hayatı için bk. Garâvî, *el-Vahîd el-Bihbehânî ve ârâuhu'l-usûliyye: Dirâse tahlîliyye*, 67; Hamîd Algar, "Muhammed Bâkır Bihbehânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/143.

³¹ Robert Gleave, "Muhammad Bâqir al-Bihbehânî", *Islamic Legal Thought: a Compendium of Muslim Jurists*. edit. Sectorsky S, Powers D. Leiden: Brill (2014), 415-416.

Hidr Yahyâ en-Necefi (ö. 1227/1812) bunlardan bazılarıdır.³²

Bihbehânî'nin çalışmamıza medar teşkil eden *el-Fevâidu'l-Hâiriyye*³³ dışında şerh, hâşiye ve risâlelerden oluşan 103 eseri³⁴ bulunmaktadır. Çalışmaları sebebiyle Bihbehânî, İsnâaşerriyye İmâmiyyesi'nde 13./19. asrın müceddidi ve sahih inancın müessisi olarak nitelendirilmiştir.³⁵ O, Kur'ân ve hadislerin önceliğini savunsa da birçok rivayetinin sıhhatini sorgulamasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca metinlerin salt lafzî mânasıyla anlaşılmasını reddetmekte, onların dil kuralları ve üretildikleri örf çerçevesinde anlaşılması gerektiğinde ısrar etmektedir.³⁶

Vahîd el-Bihbehânî'nin Usûlî hareket içindeki yerine gelince o, Usûlîlikte önemli bir konumu haiz olan³⁷ ve fıkıh ve kelâm alanında telif ettiği eserleri Ahbâriler tarafından ağır bir tenkide tâbi tutulan İbnü'l-Mutahhar Allâme Hillî (ö. 726/1325) gibi ulemâyı takip etmiştir. Öyle ki 5. /11. asırda İsnâaeriyye'de Tûsî'nin (ö. 460/1067) konumu ne ise Allâme Hillî de kendi dönemi ve sonrasında aynı önemi hâizdir. Daha sonraki dönemde Usûlî hareket içinde 17. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın dinî hayatı üzerinde tam bir hâkimiyet kuran Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1698) talebelerinden olan Vahîd el-Bihbehânî'nin ayrı bir yeri vardır. Bihbehânî, Meclisî gibi İran dinî hayatında önemli bir rol üstlenmiştir. Telif ettiği eserlerin ulemâ arasında rağbet görmesi sonucu şerh ve hâşiyelere konu olması, Bihbehânî'nin Tûsî ile mukayese edilmesini sağlamıştır. Onun başarısının

³² Tamamı için bk. Mecmau Fikri'l-İslâmî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 19-20.

³³ Kum: Mecmau'l-Fikri'l-İslâmî, 1415.

³⁴ Hadis üzerine hâşiyeleri; *Hâşiye ale'l-Vâfi*, thk. Müessesetül-Allâme el-Müceddid el-Vahîd el-Bihbehânî (Kum, 1426); *Hâşiye ale'l-Kâfi*, *Hâşiyetü Tehzîbi'l-ahkâm*'dır. Ricâlle ilgili eserleri ise *et-Ta'likâtü'l-Bihbehâniyye alâ Menheci'l-makâl (er-Ricâlü'l-kebîr* diye tanınan eserin kenarında neşredilmiştir), *et-Ta'likâtü alâ Ricâli'l-Esterâbâdî* (bu esere yazılan mukaddimeden ibarettir), *el-Fevâidü'r-ricâiyye*, *Ta'likâtü ale'r-ricâli'l-mütevassıt li Mirzâ Muhammed el-Esterâbâdî*, *Ta'likâtü alâ ricâli Seyyid Mustafa et-Tefrişî*; fıkıh usulü ile ilgili eserleri *el-Hâşiye alâ medârikil-ahkâm* (nşr. Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâi't-Türâs. Kum: Sitâre, 1419); *el-Havâşî ale'l-medâlim*, *Hâşiye alâ kavânini'l-usûl*, *İbtâlü'l-kıyâs*, *el-İctihâd ve'l-ahbâr/el-İctihâd ve't-taklîd*. Fıkıhla ilgili eserleri *er-Resâilü'l-fıkhiyye* (Kum: Muessesetü'l-Vahîd el-Behbehânî, 1419); *er-Resâilü'l-usûliyye* (nşr. Müessesetü'l-Allâme el-Müceddid el-Vahîd el-Bihbehânî. Kum: Emîr, 1416); *Şerhu'l-Mefâtiḥ*, *Hâşiyetü'l-Medârik* ve kelâm ilmine dair *el-İmâme*, *İsbâtü't-tahsîn* ve *t-takbîri'l-akliyyîn (Farsça)*, *Usûlü'd-dîn (Farsça)*, *Hâşiyetü Mecma'i'l-Fâide ve'l-burhan* (Kum: Menşûrâtu Müessesetü'l-Allâme el-Behbehânî, 1417) ve fıkıh dair elli risâle eserlerinden bazılarıdır (Mecmau Fikri'l-İslâmî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 17.

³⁵ Mecmau Fikri'l-İslâmî, "Mukaddime", *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 17.

³⁶ Zackery, *Usuli Shi'ism*, 124.

³⁷ Mazlum Uyar, *Şii Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2004), 80-93.

arkasındaki diğer bir sebep, dönemin siyâsîleriyle iyi ilişkiler kurabilmesidir.³⁸ Dolayısıyla Vahîd el-Bihbehânî'nin Şeyh et-Tûsî ve özellikle Allâme el-Hillî gibi Ahbârîliğe karşı fikrî mücadelede zirvede yer aldığı söylenebilir. Doğduğu kasaba olan Bihbehân'ın Ahbârî fıkıh mektebinin merkezi hâline geldiğini gören Bihbehânî, taraftarı olduğu Usûlî mektebinin görüşlerini yaymak ve Ahbârîlerin fikirlerini çürütmek için eserler telif etmiştir. Bihbehânî on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin (329/942-) büyük gaybetinde³⁹ Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'le on iki imamın rivayetlerine başvurmadan başka kaynak kabul etmeyen Ahbârî hareketin kendi kasabasında iyice yerleştiğini görünce mezkûr hareketin görüşlerine karşı yazdığı eserlerle ve verdiği vaazlarla mücadele etmiş ve onları fikren mağlup etmiştir. Usulîler, donukluğu savunan Ahbârî nazariyeye karşı Kur'ân ve Sünnet'e dayalı olarak ictihadın zaruri olduğunu savunuyorlardı.⁴⁰ Tûsî (ö. 460/1067) ile başlayıp bir süre donuklaşan Usûlî hareket, İbn İdrîs el-Hillî (ö. 598/1202), Cemâlüddîn Ahmed b. Tâvûs (ö. 673/1274), Muhakkık Hillî (ö. 676/1277), Allâme Hillî (ö. 726/1325), Şemsüddîn eş-Şehîdü'l-Evvel (ö. 786/1384), Zeynüddîn eş-Şehîdü's-Sânî (ö. 966/1559) ve Şeyh el-Bahâî (ö. 1031/1622) ile devam ettirilmiştir.

Çalışmalarında Ahbârî hareketi yıkmaya ve Sistematik Ahbârîliğin kurucusu Muhammed Emin el-Esterâbâdî'nin savunduğu fikirlerin⁴¹ isabetsizliğini ortaya koymaya gayret eden Fâzıl et-Tûnî'den sonra Vahîd el-Bihbehânî, Ahbârî düşünce ile mücadelede ve Usûlî hareketin gelişiminde önemli bir aktör olarak dikkat çekmektedir. O, Ahbârîlerin savunduğu "sadece sünnet nazariyesi"ni reddederek Kur'ân'ın zâhiriyle amel edilmesini savunmuş ve *el-Fevâidü'l-Hâiriyye* kitabını bu meselelere tahsis etmiştir.⁴² Bu husustaki görüşlerini mezkûr eserinde *otuz altı fâide* altında beyan etmiştir. Onun etkileri modern dönemde de devam etmekte olup eser ve fikirleri üzerine çalışmalar yapılmaktadır.⁴³

³⁸ Uyar, *Şîh Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, 81.

³⁹ Küçük gaybet 255/869'da başlamış ve 69 yıl sürmüştür. Bu devre, imam adına onun vazifelerini yürüten "sefirler dönemi"dir. Gaybet nazariyesi hakkında bk. Yusuf Oktan, "Erken Dönem İmâmîye Şîası'nda Gaybetin Temelleri, Toplum ve Rivayetlerdeki Yansımaları", *Hadith 7* (2021), 140-142.

⁴⁰ Algar, "Muhammed Bâkır Bihbehânî", 6/143.

⁴¹ Fikirleri ve Usûlîlere yönelttiği tenkitlerle ilgili geniş bilgi için bk. Abdülalim Demir, "Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin Usûlîlere Yönelttiği Eleştiriler Üzerine Bazı Mülâhazalar", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası)*, (2021), 568-575.

⁴² Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 283; Hubbullah, *Nazariyyetü's-Sünne*, 342.

⁴³ Meir Litvak, "Continuity and Change in the Ulama Population of Najaf and Karbala, 1791-1904: a Socio-Demographic Study", *Iranian Studies* 23/1-4 (1990), 34.

3. Bihbehânî'nin *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*'sindeki Görüşleri

Aşağıda Vahîd el-Bihbehânî'nin *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*'side “fâide” adıyla otuz altı madde hâlinde tasnif ettiği temel görüşlerinden Usûlî hareketi karakterize eden hususlardan sekiz tanesi incelenecek ve Ahbârilere yönelttiği tenkitler zikredilip değerlendirilecektir.

3.1. Bilginin Kaynağı ve Değeri

Bihbehânî, bilginin göreceli olduğunu kabul etse de ilahî gerçekliğe ulaştığı için Şîilerin bilgisinin Yahudi ve müşriklerin elde ettiği bilgiden daha üstün olduğunu ileri sürer; zira Şîilerin bilgisi, en azından diğerlerine nispetle Allah'ın gerçekliğine daha yakındır. Bu görüşe karşı Sünnî ulemâ, masum imamların Hz. Peygamber'in halifeleri ve mükemmel bilgiye sahip kişiler olduğu ve nihâî gerçekliğe ulaştıkları şeklindeki Şîa'nın iddialarını reddederler. Bihbehânî'ye göre bu bilginin Allah'ın gerçekliği ile bağlantısını, Kur'ân'da yer alan Allah'ın sözleri (vahiy), Hz. Peygamber'in sünneti ve masumların ahbârı sağlar.⁴⁴ Bununla birlikte Bihbehânî, Şîilerin ilahî hakikatle örtüşen gerçeğe devamlı olarak ulaştıklarını iddia etmez. Doğrusu o, Kur'ân'ı ve hadisleri uygun bir şekilde yorumlamadıkları için Ahbârilere hücum eder.⁴⁵

Öte yandan müctehidlerin görüşlerini veya zanlarını kabul etmesi, onların ictihadlarını bilgi konusunda otorite bir bilgi kaynağı olarak görmesi, Bihbehânî'nin Şîî düşünceye ve liderliğe yaptığı en önemli katkıdır; çünkü o, müctehidleri hakikatin nihai hakemi yapmış ve onlarda ilahî gerçeği belirleme yeteneği olduğunu ifade etmiştir. Bu aynı zamanda Usûlîleri Ahbâriilerden ayıran en önemli özelliktir. Nitekim Bihbehânî söz konusu bilginin değerini ve müctehidlerin vazifelerinin ehemmiyetini ifade sadedinde hekimle hukukçuyu mukayese eder ve (hekimin hatası ferd bazında iken) hukukçunun yaptığı hatanın yol açacağı sosyal ve ekonomik zararlarını daha genel olacağına vurgu yapar. Daha da kötüsü, ona göre bir hukuk âliminin dalâleti, inanç meselelerinde feci sonuçlar doğurabilir.⁴⁶ Temkinle hareket etmeyen hekimin hatası, hastanın hayatına mâl olabilir. Bunun gibi müctehid de fetvâ vermede çok cüretli olmamalıdır.⁴⁷ Hülâsa Bihbehânî'nin müctehidlerin görüşlerine değer atfettiği, onların toplumda önemli bir rol oynadıklarını vurguladığı, hatta hakikati tayinde rol üstlendiklerine dikkat çektiği görülmektedir. İctihadı reddeden Ahbâriliğe karşı, bu görüşleri Bihbehânî'nin Usûlî hareket içindeki konumunu göstermektedir.

⁴⁴ Zackery M. Heern, *Usuli Shi'ism*, 125.

⁴⁵ Heern, *Usuli Shi'ism*, 126.

⁴⁶ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 91.

⁴⁷ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 341.

3.2. Kur'ân'ın Öncelikli Hüccet Olduğu

Usûlîler, hadise muvafakat etmese de Kur'ân'ın zâhirini almayı caiz görürler. Hatta gerçekte onlara göre, âyetleri delil olarak almak daha evladır; zira habere nispetle [bazı] âyetlerin delâleti bazen kat'î olmayabilirse de âyetler, metnin sübutu bakımından kesindir. Haberin ise metni kesin olmadığı gibi delâleti de kesin olmayabilir.⁴⁸ Ahbârîler ise dinin ilk kaynağı olarak kabul etmelerine rağmen imamların tefsirleri olmadan Kur'ân'ın anlaşılmayacağını ileri sürmektedirler.⁴⁹ Bu yüzden Bihbehânî, Ahbârîlerin Kur'ân'ın hücciyetini mutlak olarak men etmeyi savunduklarını, bunun ise son derece garip olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁰ Ahbârîlerin masum imamların açıklamaları olmadan Kur'ân'ın anlaşılamayacağını, dolayısıyla uygulanmayacağını iddia etmeleri, *ahbâra* fevkalâde ehemmiyet atfetme anlamına gelse de Kur'ân'ı imamların açıklamalarına muhtaç duruma getirmektedir. Bihbehânî'nin ifade ettiğine göre hüccet olan, Allah'ın kelâmı Kur'ân'dır. Resûlullah'ın (s.a.v.) ve mâsum imamların sözü ise Allah'ın sözünün mânasını ve hikmetini keşfetme bakımından şer'î ahkâm konularında hüccettir. Buna göre Allah Teâlâ'nın sözünün hüccet olduğunda tereddüt etmenin hiçbir mânası yoktur. Bihbehânî, Esterâbâdî'nin iddia ettiği gibi Ahbârîler'in ahbârın kat'î hüccet olduğunu vehmederek Kur'ân'ın hüccet olmadığına nasıl hükmettiklerini ve Allah Teâlâ'nın kavlinin hüccet olmadığına dair sarih bir *nas* olması hâlinde Kur'ân'la nasıl amel edilebileceklerini sorarak onların bu husustaki görüşlerini reddetmektedir.⁵¹ Hâlbukî Bihbehânî'ye göre mâsum imamlar, Kur'ân'ın hüccet olmadığını ifade etmedikleri gibi ona uyulmamasını asla emretmezler; aksine imamlar kendilerine nisbet edilen ve Kur'ân'a mutabik olmayan sözlerinin (ahbâr) terkedilmesini pek çok kez açık bir şekilde ifade etmişlerdir. Dahası kendilerinin Kur'ân'a muhalif hiçbir sözü kesinlikle söylemediklerini, dolayısıyla Kur'ân'a ve Sünnet'e uygun düşen rivayetleri almalarını,⁵² imamlara ait bir haberi Kur'ân'dan destekleyen (şâhid) bir âyet bulamadıkları takdirde Şîî toplumun onunla amel etmemelerini vurgulamışlardır. Zira Resûlullah (s.a.v.), ümmetine iki sağlam temel olarak Allah'ın kitabı ve Ehl-i beyt'ini bırakmış,⁵³ onları

⁴⁸ Abdullah es-Semahîcî, "İmamiyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", trc. İbrahim Kutluay, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 144.

⁴⁹ Semahîcî, "İmamiyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûlîler Arasındaki Temel Farklar", 144.

⁵⁰ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 284; Hubbullah, *Nazariyyetü's-Sünne*, 341.

⁵¹ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 284.

⁵² Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, 2/250.

⁵³ Ehl-i sünnet hadis kaynaklarında ümmete "Kur'ân ve sünnet" in bırakıldığı da ifade edilir. *el-Muvatta'*, "Kader", 46. Resûlullah (s.a.v.) kendisinden sonra Allah'ın kitabını ve Ehl-i beyt'i/İtra

ümmetine kıyamete kadar hüccet kılarak bu ikisine sıkıca sarılmalarını öğütlemiştir.⁵⁴

Bihbehânî'ye göre Allah'ın sözü olan Kur'ân esastır; bundan dolayı o, hukuk sistemini bu ilkeye göre kurar. Bunun tabii sonucu olarak o, Allah'ın kavli ile amel edilmemesine sebebiyet veren, onunla çelişen ya da onda vehme sebebiyet veren nasları -âyetler hariç- dikkate almaz. Bihbehânî, bu hususta el-*Kavânînü'l-muhkeme fi'l-usûl* adlı eserin müellifi Mirzâ Ebû'l-Kâsım Muhammed el-Kummî'yi (ö. 1231/1815-6) takip etmiştir. Bihbehânî ile ilk defa Usûlî ekolde aklı, naklin önüne alan bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Bihbehânî'nin üzerinde durduğu diğer bir husus, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) ya da Ehl-i beyt imamlarının sözlerinin Allah'ın âyetlerini bilmeye değil, onun hükmünü anlamaya hizmet etmesidir. Biz, Resûlullah'ın sözü (hadis ve örnek davranışları/sünnet) sayesinde Allah'ın muradını anlarız. Buna göre Resûlullah'ın hadisleri, Allah'ın hükmünü aktarmaktan ibaret değildir.

Vahid el-Bihbehânî nasların masum imamlardan sudûru konusunda da Ahbârîlere muhalefet eder ve bu husustaki bazı şüphelere vurgu yapar. Sünnet ve masum imamlardan gelen rivâyetler zannî olduğuna göre, hukukta mezkûr rivayetler sudûru yakînî ve kat'î olan Kur'ân'daki naslara başvurmadan fakîhi müstağnî kılmaz. İsnadları bile teberrüken olan ahbârın,⁵⁵ imamlardan sudûrunun kat'î olduğu şeklindeki Ahbârîlerin iddialarına karşı, Bihbehânî'nin tamamen zanna dayanan ahbâra katiyet atfetmeyerek daha tutarlı ve isabetli bir görüşü benimsediği ifade edilebilir.

3.3. Ahbârın Zan İfade Ettiği

Ahbârîler, ahbârla amel etmeyi teşvik etmekte, yukarıda da vurgulandığı üzere mâsumların sünneti olmadan Allah Teâlâ'nın muradının ne olduğu tam olarak bilinmeyeceği için, Kur'ân'ın zâhirinin hüccet olmadığını ileri sürmekte, ayrıca ictihadi da reddetmektedirler. Zira onlara göre hüccet, ancak Kur'ân ve mâsumların *ahbâr*ıdır. Ancak Bihbehânî bu görüşe şöyle itiraz eder:

biraktığına dair bk. Tirmizî, "Menâkıb", 32; Bazı rivayetlerde ise sadece Kur'an'ın bırakıldığı nakledilmektedir. Müslim, "Hac", 19; İbn Mâce, "Menâsik", 84. Şîa ise "Allah'ın kitabını ve Ehl-i beyt'i/İtra'nın bırakıldığına dair rivayetleri tercih etmiştir.

⁵⁴ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 284.

⁵⁵ Hür el-Âmilî, *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsilî mesâilî's-Şerîa*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâfî (Kum: Müessesetü Âli Beyt li İhyâi't-Türâs, 1414/1993), 30/258.

“Ahbâr, zan ifade eder; ahbârın delil olacağını ifade eden haber de zannî olduğundan çıkan sonuç zannî olur. Daha açık bir ifade ile Ahbârîlerin, ameli, zannî bir şeye dayandırmaları da zandır; zira onlara zannın nasıl delil olabileceği sorulsa verecekleri cevap zannî olan, şek ya da vehm ihtiva eden başka bir haberdir. Bu noktada Ahbârîlerin göz ardı ettikleri husus, delilin delil getirilen şeyden (medlûl) daha zayıf ya da hücciyette eşit olmaması gerektiği kuralıdır; zira delil kat’î olmalıdır. Hâlbuki ilim ve yakîn ifade etmediği için zanla amel etmeyi yasaklayan pek çok âyet⁵⁶ ve haber, Ahbârîlerin benimsedikleri usulün yanlış olduğunu göstermektedir.”⁵⁷

Aynı şekilde Müslüman âlimler arasında, akaid konularında zan ifade eden haberlerin hüccet olmayacağı ve fikhın amelî konularında ise bu tür haberlerin muteber kabul edilmesi hususunda yaygın bir kabul bulunmaktadır.⁵⁸ Şu hâlde zannın hücciyet ifade ettiğini ifade eden herkes, bir delile dayanarak bunu söylüyor demektir. Bu hususta bir delil getiremezse görüşü reddedilir ve zan ifade eden haberlerin delil olmayacağı anlaşılır.

3. 4. Bihbehânî'nin Akıl Öncelemesi ve Kıyasa Yaklaşımı

Bihbehânî, diğer Usûlî çoğunluk gibi, İslâm hukukunun kaynağı olarak Kur’ân, Sünnet/Hadis, icmâ ve akıl olmak üzere dört delil kabul eder. Bihbehânî’ye göre bu deliller içinde Kur’ân, hücciyet ve kesinlik ifade eder. Bunun anlamı müctehidin hadislerde geçen yorumların hepsini olduğu gibi kabul etmek zorunda olmamasıdır. O, Ahbârîlerin, ahbârî öne sürerek müstakil bir delil olan ve hücciyet ifade eden Kur’ân’a başvurulmasını tamamen yasakladıklarına dikkat çeker. Oysa Ahbârîlerin çoğu bu görüşü savunmaz. Bihbehânî’nin bunu polemik amacıyla ileri sürdüğü anlaşılmaktadır.⁵⁹

Ayrıca Bihbehânî, akıl, Kur’ân ve Sünnet’ten bağımsız bir bilgi kaynağı ve otorite olarak kabul eder. Ona göre akıl, metinlerde zâhir olmayan durumlarda değerlendirilir ve Müslüman âlimlerin tamamı tarafından kabul edilir. Âyetin mânası açıksa yoruma gidilmez. Kur’ân’ın emirlerine itaat etmeyen kimse ona saygı göstermiyor ve onun içindekilerden razı değil demektir; dolayısıyla böyle bir kişi kâfir sayılır.⁶⁰

Bihbehânî’nin Kur’ân’la ilgili esas delili, onun katiyet ifade etmesi ve kesin bir hüccet olmasıdır. Bunun anlamı fakihlerin, hadis kitaplarında yer alan Kur’ân’a

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/154; el-Câsiye 45/24.

⁵⁷ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 135.

⁵⁸ Yunus Apaydın, “Zan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/120-122.

⁵⁹ Heern, *Usûlî Shi’ism*, 132.

⁶⁰ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 285.

dair yorumları kabul etmek zorunda olmadıklarıdır. Bununla birlikte Bihbehânî; Kur'ân'ın, *kat'î*, *zann-ı kavî* ve *zannî* olmak üzere üç tür bilgi ifade ettiğini kabul eder. Ayrıca o, diğer pek çok Şîî âlim gibi Şîîlerin imâmetle ilgili görüşlerini destekleyen bazı âyetlerin Kur'ân'dan çıkarıldığını ileri sürerek Hz. Ali'nin yazıp cem etmiş olduğu Mushafı ortaya çıkaracak olan Gâib On İkinci İmam el-Kâim el-Mehdî zuhur edinceye kadar -hadiste geçtiği üzere- yedi kıraatle okunabilen⁶¹ eldeki mevcut Kur'ân'lardan birinin okunmasını tavsiye eder.⁶² Bihbehânî, Kur'ân'ın bazı âyetlerinin anlamının açık olmadığını kabul etse de Kur'ân'ın hadisler üzerine kâdî olduğu görüşünü benimser. Bununla birlikte Kur'ân, hukukta müctehidin vereceği zannî hükme maruzdur.⁶³

Ahbâri'lere gelince, onlar zannî olan ahbâra dayanarak aklın şer'î ahkâmda delil olmayacağını iddia etmişlerdir. Ancak asıl olan, *zannın* hücciyet ifade etmeyeceğidir. Kaldı ki akıl; hadler ve nikâh gibi akitlerde, nesep ve malla ilgili meselelerde mücerret zanna dayanılmasını meneder; zira bir tarafta kişinin zannı, öbür tarafta Allah'ın hükmü olduğunda elbette Allah'ın hükmü tercih edilir.⁶⁴

Vahîd el-Bihbehânî'ye göre ise akıl, vahiyden bağımsız olarak bilgi üretebilir.⁶⁵ Bundan dolayı o, nakil yoluyla gelen *ahbâra* değil akla ağırlık verilmesini savunur. Ona göre hüccet, Allah'ın sözü olan Kur'ân'dır. Resûlullah'ın (s.a.v.) ve Ehl-i beyt imamlarının sözleri ise Allah'ın sözünü keşfetmemizi sağlar. Bununla birlikte Allah'ın sözünü almada tevakkuf edilmez.⁶⁶

Bihbehânî'ye göre, kulakların gürültü ile müzik arasındaki farklı ayırt edebilmesi gibi, akıl vasıtasıyla da iyi ile kötü arasını ayırt etmek mümkündür. Kişi, namazın ve diğer ibadetlerin tabîî olarak faydalı olduğunu tam olarak idrak edemez. Rasyonel akıl, Allah'a itaatın iyi, O'na isyanın ise kötü olduğunu bilir. Bu sebeple Şârii ne emrettiğini araştırmak ve O'na itaat etmek iyiye eşittir. Bihbehânî'ye göre namazı ihlal etmek bizatihî kötü değildir, ancak Şâri, kulları için bir vazife olarak belirlediği için onu ihmal etmek kötüdür. Bu sebeple mükelleften Allah'ın koyduğu hukuk sistemine itaat etmesi beklenir.⁶⁷

Bihbehânî'ye göre akıl ve vahiy; şeriatı ve Allah'ın koyduğu hükümlerdeki

⁶¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub el-Küleynî, *el-Kâfi* (Beirut: Menşûratü'l-Fecr, 1428/2007), 2/350; Meclîsî, *Bihâru'l-envâr*, 89/88.

⁶² Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 286.

⁶³ Gleave, *Inevitable Doubt Two Theories of Shi'î Jurisprudence* (Leiden -Boston- Köln: Brill, 2000), 130.

⁶⁴ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 135.

⁶⁵ Gleave, *Inevitable Doubt*, 208; Heern, *Usûlî Shi'ism*, 141.

⁶⁶ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 284; Hubbullah, *Nazariyyetü's-sünne*, 343

⁶⁷ Gleave, *Inevitable Doubt*, 205; Heern, *Usûlî Shi'ism*, 141.

amacı anlaması hususunda müctehide yardım eder. Bununla birlikte müctehid “sadece akla” dayanıp nas olarak mevcut olmayan yeni bir hüküm koyamaz. Kişi, peygamberin gerçek mi yoksa yalancı peygamber mi olduğunu akıl sayesinde tefrik eder. Ne var ki o, akli fakültelerin rasyonel olmayan mucize gibi şeyleri nasıl izah ettiğine değinmez. Tanımdan anlaşılan, mucize tabiatüstü olup akli def eder.⁶⁸ Bihbehânî, Kur’ân ve hadis metinlerinin, hukukî kaideleri açıklayan akli deliller ihtiva ettiğini, gerçekte her akli delil için Şâri tarafından konulmuş bir delil olduğunu belirtir. Bununla birlikte değişim doğru değildir; zira metne dayalı referansların akli olması zorunlu değildir. Bu durumda Bihbehânî’nin bu görüşü, aklın ve vahyin gerektirdiği şeye zit görünmektedir.⁶⁹ Bihbehânî nezdinde hem rasyonel hem de metne dayalı delil ihtiva eden bir hüküm, sadece metne dayalı bir delile nispetle epistemolojik olarak daha üstün bir konuma sahiptir.⁷⁰ Herhangi bir hukukî sistem, örneği olmayan durumlarda kanun koyma metodu ihtiva etmelidir.

Bihbehânî’nin kıyasa yaklaşımına gelince o, 10. yüzyıldan itibaren, kısmen ayırt edici hukukî sistemini sürdürmek için kıyasa dair Sünnî paradigmayı reddeden Şiî’ler gibi düşünür.⁷¹ Başka bir ifadeyle Bihbehânî, illetin bağımlı etkisini belirlemeyi gerektirmediğinden yeni hükümleri formüle etmek için metinleri kullanmaya dair Şiâ’nın temel bir metot olarak benimsediği Sünnî kıyas kavramını reddetme geleneğini devam ettirir. Bununla birlikte Bihbehânî, Sünnîlerin kullandığı kıyas metodunu reddediyor görünse de uygulamada “adına kıyas demeden” onu kullanır.⁷² Başlangıçta Şiîler, Şiî hukuk sisteminin Sünnî hukuk sisteminden farklılığını ortaya koymak için icthadı ve haber-i vâhidi kabul etmemişlerdir. Sünnî hukuk sistemi, illeti zannî kabul eder. Hâlbuki Bihbehânî ve pek çok Şiî âlim, illetin kat’i olması gerektiğini savunur. Bihbehânî, diğer durumlarda zannî kabul etmesine rağmen burada reddeder ve Sünnî kıyas anlayışına izin verilemeyeceğini belirtir.⁷³

Netice olarak Bihbehânî’nin Şiâ fihhına en önemli katkısı; akli öncelmesi, icthadı ve fakîhleri İsnâaşeriyye’nin temel unsurları hâline getirmesidir. Onun gayretleriyle beş asırlık bir dönemi kapsayan “incimâd/durgunluk” asırları sona ermiştir. Öyle ki Ahbârî âlim Yûsuf el-Bahrânî (ö. 1186/1772) bile Vahîd el-Bihbehânî’nin fikirlerinden etkilenerek Ahbârîlik’ten ayrılıp orta bir yol

⁶⁸ Heern, *Usûlî Shi’ism*, 142, 143.

⁶⁹ Gleave, *Inevitable Doubt*, 214; Heern, *Usûlî Shi’ism*, 143.

⁷⁰ Gleave, *Inevitable Doubt*, 215.

⁷¹ Norman Calder, “Doubt and Prerogative: The Emergence of an Imami Shi’i Theory of Ijtihad”, *Studia Islamica* 70 (1989), 57-78.

⁷² Heern, *Usûlî Shi’ism*, 130.

⁷³ Gleave, *Inevitable Doubt*, 130; Heern, *Usûlî Shi’ism*, 144.

benimsemiştir. Bihbehânî'den sonra öğrencileri İsnâaşerî hareketin siyaseten önünü açan *velâyet-i fakîh* nazariyesini daha formal hâle getirmişlerdir.⁷⁴ Bunun sonucu olarak İran'da siyasette de etkili olan kuvvetli bir müctehid sınıfı ortaya çıkmıştır. İran İslâm Devrimi'nin gerçekleştirilmesinde *velâyet-i fakîh nazariyesi* ve müctehid sınıfının önemli bir rolünün olduğu söylenebilir.⁷⁵

3.5. Fâsıkın Getirdiği Haberle Amel Etme ve Haber-i Vâhidin Hücciyeti

Bihbehânî; haberi nakleden fâsık da olsa getirdiği haber iyice tahkik edildikten sonra onun doğru olduğu kanaati hâsıl olursa haber-i vâhidle amel edilebileceği görüşünü benimsemiştir. Bihbehânî, bu görüşüne delil olarak “*Size bir fâsık haber getirirse onun doğruluğunu iyice araştırın*”⁷⁶ âyetini zikretmektedir. Esasen bu âyetin zâhirinden, her haberin hüccet olmadığı, ancak sika râvilerin verdiği haberlerin hücciyet ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sâhibü'l-Medârik diye tanınan Muhammed b. Ali el-Mûsevî el-Âmilî (ö. 1009/1601) ve bu hususta onunla aynı görüşü paylaşanlar; adil olmayan bir râvinin haberinin esas itibarıyla hüccet olmadığını, ashâbın (Şîa'nın) ve diğerlerinin onunla amel etmesinin fâsıkın naklettiği haberdeki problemi gideremeyeceğini ifade etmişlerdir.

Bununla birlikte Bihbehânî'ye göre yukarıda zikredilen Hucurât sûresinin altıncı âyetinin muktezası, âdil olmayan râvinin haberi ile iyice araştırıldıktan sonra amel edilebileceğini ortaya koymaktadır. Zira ona göre her dönem ve mekânda Şîa'nın esas aldığı ilke açıkça budur. O hâlde adalet, tesebbüte (iyice tahkike) ihtiyaç olmaksızın ancak haberle amel etme hususunda temel bir şarttır; yani adalet mutlak bir şart olmayıp fâsıkın haberiyle de zikrettiğimiz şartlarla amel edilebilir. Ayrıca adalette zanla iktifa edilebilir. Hatta -Ali b. el-Hakem isimli râvi hakkında olduğu gibi- bu hususta zayıf zan da yeterlidir. Bihbehânî, Ali b. el-Hakem'den rivayette bulunan Şîi râvi Ahmed b. Muhammed'i de buna örnek olarak zikreder. Ahmed b. Muhammed, Kûfeli bir râvi olup Şeyh et-Tûsî'nin *Fihrist*'i gibi ricâl kitaplarında zikredildiği üzere pek çok kişiden rivayette bulunmuştur.⁷⁷

Sünnî hadis kaynaklarında olduğu gibi, az sayıdaki mütevâtirler hariç tutulursa Ahbâri'lere kat'î olduğunu iddia etseler de *Kütüb-i Erbaa*'daki haberler mütevâtir olmayan anlamında âhâd ya da haber-i vâhid olduğundan Usûlîlere

⁷⁴ Gleave, *Inevitable Doubt*, 205; Heern, *Usûlî Shi'ism*, 141; Najam Haider, *Shi'î Islam: An Introduction* (New York: Cambridge University, 2014), 161.

⁷⁵ Bk. Algar, “Bihbehânî”, 6/143.

⁷⁶ el-Hucurât 49/6.

⁷⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-Fihrist*, tashîh ve ta'lîk Muhammed Sâdik Âlû Bahrî'l-Ülûm (Kum: Menşûrâtü Şerîf Rızâ ts.), 20.

göre bunlarla amel etme bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Zira bunlar hukukun potansiyel kaynaklarıdır.⁷⁸ Nitekim Şeyh Tûsî de bu usulü benimsemiş, karineli haberi ve fâsidü'l-mezheb bile olsa güvenilir olması durumunda böyle bir râvinin getirdiği haberi (müvessak) kabul etmiştir.⁷⁹ Bihbehânî'nin haber-i vâhid ve fâsığın getirdiği haber konusunda aynı düşünceyi savunduğu ve bunda haklı gerekçelerinin olduğu söylenebilir.

3.6. İctihad, Müctehidi ve Ölü Mercii Taklid

Ahbârîlerle Usûlîler arasındaki temel farklardan biri, bu iki ekolün ictihad meselesine yani zan ile amel etmeye dair yaklaşımlarıdır. Bununla amel edilebileceğini savunan Müctehidûn/Usûlîler; bunun aksini iddia edip amelin ilme ve yakine dayanması gerektiğini iddia edenler ise Ahbârîlerdir. Bu sebeple Ahbârîler masum imamdan başkasını *taklid* etmeyi caiz görmezler. Onlara göre masum imamı taklid, taklid değildir. İtikadî hususlarda ve ıstılahî mânada ne ictihad ne de taklid caizdir. Zira Ahbârîlere göre *Kütüb-i Erbaa'*daki ahbâr kat'îdir. Bu noktada Ahbârîler ictihad ve taklidi kötüleyip ictihadın zan ifade ettiğini öne çıkarmakta, kat'î olduğunu iddia etseler de gerçekte *zan* ifade eden *Kütüb-i Erbaa'*daki ahbârla amel etmeye dayanmaktadırlar.⁸⁰

Usûlî âlim Bihbehânî'ye göre taklid caiz ve genel olarak sahihtir. Müctehidin zannı ise başka birini taklid etmekten daha sağlamdır. Bu sadece müctehid için geçerlidir; zira müctehid, ictihadında isabet edebilmek için bütün gücünü sarfetmekte, dolayısıyla böyle olmayan birinden daha ileri bir konumda yer almaktadır. Bununla beraber Bihbehânî'nin ifadesine bakılırsa Kur'ân'ın hükmüne muhalif olan, Âmmenin (Ehl-i sünnet) uygulamasına uygun düşen, Sünnet'e muhalif olan, Şîa arasında yaygın olmayan; adil ve fakîh olmayan, veradan uzak bir râvinin naklettiği ictihadla amel etme yasaklanmıştır. Müctehidin hüküm verirken naslar arasında âm - hâs, muhkem - müteşâbih, nâsih – mensûh olanları bilerek hareket etmesi şarttır; zira “size rivayetten önce dirayet gerekir” sözü bunu beyan etmektedir.⁸¹

Bihbehânî, müctehidin ictihadını taklid etmeyi yasaklayan Ahbârî görüşe karşı âyet ve hadisten taklidin caiz olduğuna delâlet eden sarîh nasları delil olarak zikretmektedir. Meselâ “*Bununla beraber mü'minlerin hepsinin toptan savaşa*

⁷⁸Bk. Robert Gleave, “Haber-i Vâhid Üzerine Modern Şîi Tartışmalar: Sadr, Humeynî ve Hû'î”, trc. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011) 151-173.

⁷⁹ Geniş bilgi için bk. İbrahim Kutluay, “İmâmiyye Şîası'na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi: Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 14/2 (2014), 63-84.

⁸⁰ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 131.

⁸¹ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 139.

çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakinirlar”⁸² âyeti bu konuda açıktır. Bu konudaki haber “Yeni meselelerle ilgili olarak hadislerimizin râvilerine müracaat ediniz; zira onların naklettikleri bize ait ahbâr, sizin için bir hüccettir; ben de Allah’tan gelen bir hüccetim”⁸³ şeklindedir. Aynı şekilde mahkemenin ve fakîhe başvurmanın caiz olduğuna delâlet eden *ahbâr* mevcuttur. Nitekim Resûlullah zamanında (asr-ı saâdet) ve masum imamlar asrında (asr-ı huzur) kadınlar ve avam, mâsumların görüşlerini taklid etmişlerdir. Bu durumu ifade etmeseler de masum imamların taklidi meselesinde Ahbârîler Usûlîlerle aynı düşüncüyü paylaşmaktadırlar.⁸⁴ Ahbârîler, Usûlîlerin itibar ettiği ictihad şartlarını şart olarak öne sürmezler; zira ilim bizatihi hüccettir; dolayısıyla ilmin hüccet olmasında şartlara ihtiyaç yoktur. Dahası istidlal, ilmin olmamasına dayalı olup sabit olması ilmî bir delille olur.⁸⁵

Ölü merciin taklidine gelince Ahbârîlerin, mâsum imamın hükmünün her zaman geçerli olduğu fikrini yerleştirmeye ve bunu akide hâline getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ahbârîlerin ölü merciin taklid edilebileceği fikrini savunmalarındaki amaç, ictihadın önünü kapamaktır. Onlara göre sınırsız konular karşısında sınırlı nas ile hüküm istinbât etmek, zan ifade eden ictihadla değil yakîn bilgisine sahip oldukları konusunda kendilerine itimat edilen mâsum imamlarla mümkündür.⁸⁶

⁸² et-Tevbe 9/122.

⁸³ Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali Şeyh Sadûk (İbn Bâbeveyh), *Kemâlû'd-dîn ve temâmü'n-nî'me*, thk. Huseyn el-E’lamî (Beyrût: Müessesetü'l-A’lemî li’l-Matbûât, 1412/1991), 440; Ebû Ca’fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-Gaybe*, thk. Abdullah et-Tahrânî ve Ali Ahmed Nâsîh, Müessesetü'l-Meârifî’l-İslâmiyye, Kum 1411/1991), 391; Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî el-Meclisî, *Bihârü'l-envârî’l-câmia li-düreri ahbârî’l-eimmeti’l-athâr*, thk. İhyâü Kütübî’l-İslâmiyye (Beyrut: Müessesetü’l-Vefâ, 1403/1983), 1/198-199.

⁸⁴ Bihbehânî, *el-Fevâidü’l-Hâiriyye*, 132.

⁸⁵ Bihbehânî, *el-Fevâidü’l-Hâiriyye*, 133.

⁸⁶ Masum imamın vazifeleri;

- Şeriatın ve dinin hudutlarının muhafazası imamsız olamaz.
- Sınırsız yer ve konular karşısında sınırlı nas ile hüküm istinbât etmek zan ile ictihad etmekle değil, yakîn bilgisine itimat edilen mâsumlarla mümkündür.
- Sadece mâsum imam içtimâî alanda ayrışan fikirleri tevhid edebilir.
- İçtimâî sulhu, asayiş ve adaleti temin etmek gereklidir.
- Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ‘ani’l-münker yapmak şarttır. Bk. Allâme Hillî, *el-Elfeyn fî imâmeti emîri’l-mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib* (Kuveyt: Dârü’t-Te’âruf li’l-Matbû’ât, 1431/2010), 27-29; Hamid Algar, “Merci-i Taklîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/172-174.

Usûlîler ise değişen şartlar, ihtiyaçlar ve ortaya çıkan fikhî problemler sebebiyle yeni ictihadlara ihtiyaç olduğuna vurgu yapmışlar ve ictihadı teşvik etmek için ölü merciin/müctehidin taklidini uygun görmemişler ve bunu geçersiz kabul etmişlerdir. Ölü müctehidin taklidinin yasaklandığı dönem Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) dönemidir.⁸⁷ Bazı Usûlîler, muvakkat olarak ölü müctehidin merci olabileceği yönünde fikirler beyan etmişlerse de kurumsal anlamda ölü merciin taklidinin geçerliliğini Usûlîler ancak 18. yüzyılda Bihbehânî ile sağlayabilmişlerdir.⁸⁸ Bunlara göre vefat etmiş olan merciiden daha âlim biri yoksa böyle bir merciin taklidi mümkündür ve verdiği fetvalar geçerlidir.⁸⁹ Usûlîlerin ictihadın dinamik bir süreç olduğunu savundukları, bu sebeple hayatta ve yetkin bir merci olduğu müddetçe ölü merciin taklidini yasakladıkları, yaşayan bir müctehidin taklid edilmesini tercih ettikleri görülmektedir.

3.7. İctihadın Şartları ve Müctehidin Bilmesi Gereken İlimler

Müctehidin dil ilimlerini bilmesi gerekir; zira o, bunları bilmediği takdirde hata edebilir; sapar ve saptırır. Müctehidin fıkıhta hâs ve âm olan delilleri de bilmesi şarttır. Bazı şüpheler girmesi hâlinde müctehidin zihni, örfü bilme hususunda zarar görmüş olabilir.

Diğer bir şart, müctehidin usûl-i fıkha vâkif olmasıdır. Muhakkik ulemânın açıkça ifade ettikleri üzere fıkıh usûlüne ihtiyaç bedîhiyattandır. Zira fıkıh usulü; fıkıhta bir terazi, fıkıhın mefâsidini bilme hususunda bir ölçü olup ictihadın şartlarının en önemlisidir. Keza müctehidin fıkıhla alâkalı hadisleri ve tefsiri bilmesi, fakîhlerin fıkına, metotlarına ve istidlalde kullandıkları kâplara vâkif olması da şartlar arasındadır.⁹⁰

Dindeki itikadî esaslara (usûl-i din) vâkif olabilmesi için müctehidin kelâm ilmini bilmesi de ictihadın şartlarındandır. Ayrıca fıkıhta istidlâle çok fazla ihtiyaç olduğu için müctehidin mantık ilmini bilmesi gerekir. Çünkü hikmet sahibi olan Allah; çirkin şey işlemez, güç yetirilemeyecek şeyle kullarını mükellef kılmaz. Yukarıda zikredilen ilimlerin hepsi nazarî ilimlerdir. Bunların

⁸⁷ Bazılarına göre ölü mercinin taklidi fikri, Küleynî'ye dayanmaktadır. Ancak bu görüşün ilmi dayanağı bulunmamaktadır. Zira bu düşünce Usûlîler sayesinde gündeme gelebilmiştir ve ölü merciin taklidini yasaklayan kişi, Allâme Hillî'dir. Detaylı bilgi için bk. Halil Işlak, "İmâmiyye Şîası'nda Merc-i Taklîd Seçimi: Teorik ve Pratik Açıdan Değerlendirme", *Bilimname* 36 (2018), 375-397.

⁸⁸ Işlak, "İmâmiyye Şîası'nda Merc-i Taklîd Seçimi", 353.

⁸⁹ Algar, "Merc-i Taklîd", 29/172-174.

⁹⁰ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 336-337.

her biri aynı zamanda pek çok şüpheyi içinde barındırmaktadır. Bundan dolayı istidlal ancak mantık ilmiyle tamam olur.⁹¹

3. 8. Velâyet-i fakîh

Velâyet-i fakîh teorisi, ikinci imamın gaybeti esnasında kendisinin siyasî ve fikhî görevlerinin ulemâ tarafından yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Usûlîliğin İsnâaşariyye içinde gerek siyasî açıdan gerekse sayısal açıdan hâkim ekol hâline gelmesinde, ayrıca bir sistem olarak uygulanmasında velâyet-i fakîh teorisinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Ahbarî ekol, "*Mehdî'nin zuhurundan önce ortaya çıkacak olan her sancak sapıklık sancağıdır; sahibi de bir tağuttur*"⁹² rivayetini esas alarak masum imam gaybette bile olsa ona niyâbeten hiç kimsenin Cuma namazı kıldıramayacağını, zekat, ve haraçları toplatamayacağını ve devlet başkanı olarak ortaya çıkan kişinin câir/zalim olarak kabul edileceğini savunmuştur.⁹³

Bununla birlikte on ikinci imamın gaybet süresinin uzaması (260-/874-) Şiî toplumu idare etmek için İsnâaşerî ulemâyı bir çözüm yolu arayışına itmıştır.⁹⁴ Usûlî anlayış, imamların otoritesini kabul etmekle beraber gaybette olan son imam el-Mehdî el-Müntezar hurûc edinceye kadar onun yetkilerini en büyük merci olan *âyetullah*a vermek suretiyle dinî ahkâmın devlet nizamı olarak uygulanmasına imkân sağlamış; *âyetullah uzmâyı velâyet-i fakîh* vasfıyla dinî, sosyal, siyasî ve iktisadî her türlü meselenin çözüm mercii olarak değerlendirmiştir. Büyük gaybet döneminde (329/941-) imamın temsilcileri olarak fakîhlerin söz sahibi olmasını savunarak niyâbet müessesesinin esaslarını da ortaya koyan Allâme Hillî (ö. 726/1325)⁹⁵ gibi nüve olabilecek bazı Usûlî âlimlerin düşünceleri varsa da İsnâaşariyye'de velâyet-i fakîh meselesi üzerinde yoğunlaşan ilk Şiî âlimin Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. el-Hüseyn el-Kerekî (ö. 940/1534) olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Molla Muhammed Mehdî en-Nerâkî (ö. 1209/1794) *Avâidü'l-eyyâm* adlı eserinde, velâyet-i fakîh kavramını siyâsî alanda devlet yönetiminin en yüksek makamını

⁹¹ Bihbehânî, *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*, 336 vd.

⁹² Küleynî, *el-Kâfi*, 8/ 295.

⁹³ Ünügür, *Şîa'da Metin Tenkidi*, 168; ayrıca bk. Rula Jurdi Abisaab, "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and Traditionist Thought (Akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi (d. 1626-7)", *International Journal of Middle East Studies* 47/1 (2015), 6.

⁹⁴ Bk. Uyar, *Başlangıcından Günümüze Şiî Politik Düşüncesi* (İstanbul: İyi Düşün Yayınları, 2020), 99.

⁹⁵ Mustafa Öz, "İbnü'l-Mutahhar el-Hillî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/37.

ifade eder hâle getiren âlim olarak tanınmaktadır.⁹⁶ Velâyet-i fakîh teorisine göre on ikinci imamın gaybeti döneminde İslâm hukukunun yorumlanması ve uygulanmasında, ayrıca topluma rehberlikte etmede şartları hâiz yetkin bir İslâm hukukçusu imamın siyasî ve fikhî görevlerini üstlenmeli ve topluma hizmet etmelidir. Nitekim İranlı Şiî din adamı Âyetullah Humeynî (1902-1989) Irak'ta 1960-1970'li yıllarda sürgünde olduğu dönemde bu teoriye son şeklini vermiş ve onun mezkûr teorisi 1979'da İran Devrimi'nin gerçekleşmesi sonucu İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli bir rol üstlenmiştir. Velâyet-i fakîh teorisini temellendirmek için Humeynî, *küçük gaybetten* günümüze kadar on iki asır geçtiğini ve Gâib İmam/Mehdi Muntezar'ın zuhur etmediğini, zuhuru için uygun şartlar oluşmazsa zuhurunun yüzlerce sene daha devam edebileceğini ifade ederek şu soruyu sorar: "Bu durumda İslâm hukukunun bir yana bırakılıp uygulanmaması uygun mudur? Zira bu hâlde herkes bir hukuka bağlı olmadan dilediği gibi hareket eder ve bunun sonucunda anarşi doğar."⁹⁷

Mezkûr rejimde İslâm âlimlerinden müteşekkil bir heyet tarafından seçilen en yüksek konumdaki fakîh olarak dinî lider (âyetullah); yargı, yasama, ordu gibi devlet işlerinin gözetiminden sorumlu nihaî otoritedir. Velâyet-i fakîh, dinî lidere aşırı yetki vermesi, vatandaşların siyasî sürece katılma yeteneklerini sınırlandırması sebebiyle tenkit edilse de bugün İran'da meriyete olan düşünce durumdadır.

Sonuç

Muhammed Bâkır Vahîd el-Bihbehânî; selefi Şeyh et-Tûsî ve Allâme el-Hillî gibi görüş ve eserleriyle İsnââşeriyye İmâmiyyesi'nde etkin ve belirleyici olmuş Usûlî âlimlerdendir. 18. yüzyıl İran'ında yaygın olan Ahbârî ekolün önde gelen muhalif ve münekkitlerinden biri pozisyonundaki Bihbehânî, Ahbârîlerin görüşlerinin aksine ictihadı savunmuştur. O, *velâyet-i fakîh* teorisinin temellerini atan Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. el-Hüseyn el-Kerekî (ö. 940/1534) ve Molla Muhammed Mehdi en-Nerâkî'den (ö. 1209/1794) sonra bunu geliştiren âlim olarak tanınmaktadır. Bihbehânî, Kur'ân ve Sünnet'i dinin iki temel kaynağı olarak değerlendirse de Şiî kaynaklarda yer alan *ahbârdaki* problemleri görerek Kur'ân'ı öncelemiş, akla ehemmiyet atfetmiş ve her bir hususta dinî bir nas mevcut olmadığına göre İslâm'ın her çağa hitap edebilmesi ve yeni hükümler elde edebilmek için Ahbârîlerin karşı çıktığı ictihadı bir zorunluluk olarak değerlendirmiştir. Ahbârîler ise *Kütüb-i Erbaa'da*

⁹⁶ Rûhullah b. Mustafa Müsevî Khomeini, *Governance of the Jurist (Velâyet-i fakîh)*, Mukaddime, trc. Hamid Algar (Tahran: The Institute and Publication of Imam Khomeini's Books, ts.), 3.

⁹⁷ Khomeini, *Governance of the Jurist, Islamic Government*, 19.

yer alan ahbârın kat'î ve kâfi olduğunu iddia ederek olduğu gibi uygulanmasını savunmuş ve Usûlîlerin savunduğu ictihad düşüncesini reddetmişler; dinî metinleri anlama ve yorumlamada çok katı davranarak akıl ve yorum alanını alabildiğine sınırlandırmışlardır. Bihbehânî, zamanın şartlarına göre dinî metinlerin yorumlanmasında akla, rasyonaliteye ve muhakemeye önem atfederek dinî metinlerin ve İslâm hukukunun sathî olarak anlaşılmasına sebep olan ve çağın ihtiyaçlarını gözetererek yorumlanmasına imkân vermeyen Ahbârî anlayışa ciddi tenkitlerde bulunmuştur. Ayrıca kıyası kabul etmiyor görünse de adına kıyas demeden Bihbehânî'nin ona başvurduğu dikkat çekmektedir.

Bihbehânî'nin *velâyet-i fakîh* düşüncesinde "ictihadî vesayet", "kolektif karar alma" ve "sosyal refahı sağlama" gibi ilkeleri esas aldığı ifade edilebilir. Öyle anlaşılıyor ki o, İslâm hukuku konusundaki derin bilgileri sebebiyle müctehidlerin, dini her alanda uygulamak için değişen siyasî ve sosyal şartlara ve yeni ortaya çıkan dinî meselelere göre bunları İslâmî ilkelere doğrultusunda yorumlama yükümlülükleri olduğunu düşünmektedir. Buradaki amaç, Müslüman toplumun fiillerinin İslâmî değerlerle uyumlu olmasını sağlamaktır.

Bihbehânî'ye göre İslâm hukukçularının liderliği mutlak olmayıp daha adil ve kapsayıcı olması bakımından kararlar, diğer din âlimleriyle ve daha geniş Müslüman toplumla istişare çerçevesinde kolektif karar alma şeklinde uygulanmalıdır. Fakîh ve müctehidlerin hükümetin politikalarının ve eylemlerinin İslâmî ilkelere uyumlu ve halkın çıkarlarına en uygun şekilde olmasını sağlamanın yanında toplumda sosyal adaleti, refahı ve ahlâkî davranışı teşvik etme gibi vazifeleri de bulunmaktadır. Bununla birlikte Bihbehânî'nin fakîh ve müctehidlerin siyasî otoritesinin İslâm hukukunun ve dinî değerlerin korunmasıyla doğrudan ilgili konularla sınırlı olması gerektiğini; ekonomi, dış ilişkiler, belediyecilik hizmetleri gibi konuların ise uzmanlarla istişare edilerek yürütülüp geliştirilmesini teklif ettiği ifade edilebilir.

Neticede ictihadı, akfî muhakemeyi ve dinî metinlerin zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanması gerektiğini, ölü mercinin taklidinin caiz olmadığını savunan Bihbehânî'nin bu fikirleriyle Usûlîliğin egemenlik alanını genişletmesine, yazdığı eserlerde Ahbârî ulemâ ve düşünceye yönelttiği tenkitlerle Ahbârîliğin marjinal bir düşünce olarak kalmasına sebep olduğu görülmektedir. Daha önemlisi İslâmî düşüncenin gelişmesine katkı sağlamış İsnâaşerî bir âlim olarak Bihbehânî'nin son imamın gaybetinde siyasî bir devlet yapısından mahrum kalan Şiî topluma devlet olma yolunu açan *velâyet-i fakîh* teorisinin gelişiminde de derin tesirleri bulunmaktadır.

Kaynakça

- Abisaab, Rula Jurdi. "Shi'i Jurisprudence, Sunnism and Traditionist Thought (Akhbari) of Muhammad Amin Astarabadi (d. 1626-7)". *International Journal of Middle East Studies* 47/1 (2015), 5-23.
- Abisaab, Rula Jurdi. "The Ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: Marginality, Migration and Social Change". *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 103-122.
- Algar, Hamîd. "Muhammed Bâkır Bihbehânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/143. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Algar, Hamid. "Merci-i Taklîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/172-174. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Apaydın, Yunus. "Zan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/120-122. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arı, Hüseyin. "Bihbehânî Dönemi Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Akıl Delili". Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2023.
- Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from The Beginning to 1890*. Chicago: The University of Chicago, 1987.
- Bihbehânî, Muhammed Bâkır Ekmelü'l-Vahîd. *el-Fevâidü'l-Hâiriyye*. Thk. Mecmau Fikri'l-İslâmî. Kum: Mecmau Fikri'l-İslâmî, 1424.
- Calder, Norman. "Doubt and Prerogative: The Emergence of an Imami Shi'i Theory of Ijtihad". *Studia Islamica* 70 (1989), 57-78.
- Demir, Abdülalim. "Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin Usûlilere Yönelttiği Eleştiriler Üzerine Bazı Mülahazalar". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*- III: (M. XII.-XIX. Yüzyıl Arası), (2021), 561-579.
- Garâvî, Muhammed Abdülhasan Muhsin. *Mesâdiru'l-istinbât beyne'l-Usûlîyyîn ve'l-Ahbâriyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 1992.
- Garâvî, Muhammed Abdülhasan Muhsin. *el-Vahîd el-Bihbehânî ve ârâuhü'l-usûliyye: Dirâse tahlîliyye* (Kûfe: Câmîatü'l-Kûfe Külliyyetül-Fıkh, Doktora Tezi, 2009.
- Gleave, Robert. "Muhammad Bâqir al-Bihbihânî". *Islamic Legal Thought: a Compendium of Muslim Jurists*. 415-432. Edit. Spectorsky S, Powers D. Leiden: Brill, 2014.
- Gleave, Robert. *Scripturalist Islam The History and Doctrines of Akhbâri Shi'i School*. Leiden-Boston: Brill, 2007.
- Gleave, Robert. *Inevitable Doubt Two Theories of Shi'i Jurisprudence*. Leiden -Boston-Koln: Brill, 2000.
- Gleave Robert. "Haber-i Vâhid Üzerine Modern Şii Tartışmalar: Sadr, Humeynî ve Hû'î". Trc. İbrahim Kutluay, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2011), 151-173.
- Haider, Najam. *Shi'i Islam: an Introduction*. New York: Cambridge University, 2014.
- Heern, Zackery M. *Usuli Shi'ism The Emergence of Modern Shi'ism İslâmîc Reform in Iraq and Iran*. London: Oneworld Publications, 2015.

- Hillî, Allâme. *el-Elfeyn fî imâmeti emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*. Kuveyt: Dârü't-Te'âruf li'l-Matbû'ât, 1431/2010.
- Hubbullâh, Haydar. *Nazariyyetü's-sünne fi'l-fikri'l-îmâmî eş-Şîfî: et-Tekevvün ve's-sayrûra*. Beyrut: el-İntişârü'l-Arabî, 1427/2006.
- Hür el-Âmilî, Muhammed b. Hasan el-Meşgarî. *Vesâilü's-Şîa ilâ tahsili mesâilî's-şerîa*. Thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî el-Celâlî. Kum: Müessesetü Âli Beyt li İhyâit-Türâs, 1414/1993.
- Işlak, Halil. "İmâmîyye Şîası'nda Merci-i Taklîd Seçimi: Teorik ve Pratik Açıdan Değerlendirme". *Bilimname* 36 (2018), 375-397.
- Khomeini, Rûhullah b. Mustafa Mûsevî Khomeini. *Governance of the Jurist* (Walâyat al-faqih). Trc. Hamid Algar. Tahran: The Institute and Publication of Imam Khomeini's Books. ts.
- Kohlberg, Etan. "Al-usûl al-Arba'umi'a". *Belief and Law in Imâmî Shī'ism* (London: Variorum Reprints, 1991), 140.
- Köse, Saffet. "İbn Ebî Akîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kutluay, İbrahim. *İmâmîyye Şîası'da Cerh ve Ta'dil*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.
- Kutluay, İbrahim. "Sistematik Ahbârlîğin Kurucusu Emîn el-Esterâbâdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eserinde İctihad ve Taklid Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili". *Mizânü'l-Hak: İslâmî İlimler Dergisi* 12 (2021), 13-40.
- Kutluay, İbrahim. *Şîa'da Hadis Usûlü Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü ile Mukayeseli Bir Çalışma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Kutluay, İbrahim. "İmâmîyye Şîası'na Göre Haber-i Vâhidin Hücciyeti Problemi: Şeyhü't-Tâife et-Tûsî Özelinde". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 14/2 (2014), 63-84.
- Kuzudişli, Bekir. "Şîa'da Kur'ân-Sünnet İlişkisi". *İslâm Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. Edit. Kuramer. 63-92. İstanbul: Kuramer, 2020.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub. *el-Kâfî*. Beyrut: Menşûratü'l-Fecr, 1428/2007.
- Litvak, Meir. "Continuity and Change in the Ulama Population of Najaf and Karbala, 1791-1904: A Socio-Demographic Study". *Iranian Studies* 23/1-4 (1990), 31-60.
- Madelung, W. "al-Mufid". *Encyclopedia of Islam* E12 (İng.), 7/312-313. C. E. Bosworth vd. Leiden - New York: Brill, 1993.
- Meclisî, (II. Meclisî) Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî, *Bihârü'l-envârî'l-câmia li-düreri ahbâri'l-eimmeti'l-athâr*, Thk. İhyâü Kütübü'l-İslâmîyye. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1403/1983.
- Momen, Moojen. *An Introduction to Shī' İslâm: the History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven: Yale University, 1985.
- Oktan, Yusuf. "Erken Dönem İmâmîyye Şîası'nda Gaybetin Temelleri, Toplum ve Rivayetlerdeki Yansımaları", *Hadith* 7 (2021), 126-155.
- Oktan, Yusuf. *Gaybet-i Suğra Dönemi Şîi Kum Hadisçiliği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022.

- Öz, Mustafa. "İbnü'l-Mutahhar el-Hillî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/37-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sachedina, Abdulaziz Abdulhussein. *The Just Ruler in Shi'ite Islam: the Comprehensive Authority of The Jurist in Imamite Jurisprudence*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Sadûk, (İbn Bâbeveyh) Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin. *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-nîme*. Thk. Huseyn el-A'lamî. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1412/1991.
- Sadr, Hasan. *Te'sisü's-Ş-Şiati'l-kirâm li ulûmi'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1981.
- Sadr, Muhammed Bâkir. *Meâlimü'l-cedîd li'l-usûl*. Beyrut: Dâru't-Teârufi li'l-Matbûât, 1410/1989.
- Semahicî, Abdullah. "İmamiyye Şiası'nın İki Ekolü Ahbârîler ve Usûliler Arasındaki Temel Farklar". Trc. İbrahim Kutluay. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013). 137-153.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *el-Fihrist. tashîh ve ta'lik Muhammed Sâdik Âlû Bahru'l-Ulûm*. Kum: Menşûrâtü Şerîf Rızâ, ts.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan. *el-Gaybe*. Thk. Abdullah et-Tahrânî ve Ali Ahmed Nâsîh. Müessesetü'l-Meârifî'l-İslâmiyye, Kum 1411/1991.
- Uyar, Mazlum. "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uyar, Mazlum. *Başlangıcından Günümüze Şîî Politik Düşüncesi*. İstanbul: İyi Düşün Yayınları, 2020.
- Uyar, Mazlum. *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2004.
- Uyar, Mazlum. "Velâyet-i Fakîh'in Ortaya Çıkışı ve Değerlendirmesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 2/6 (2000), 77-98.
- Ünügür Tekin, Peyman. "İmâmîyye Şiası'nda Umûmu'l-Kur'an'ın Haber-i Vâhidle Tahsîsi -Usûflük Özelinde". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2022), 1127-1160.
- Ünügür, Peyman. *Şîa'da Metin Tenkidi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.